

مطالعه تطبیقی رویکرد مبتنی بر بینش اسلامی با رویکرد معاصر در مواجهه با محیط زیست

• زهرا زمانی (نویسنده مسئول)*

دانشجوی دکتری معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران

• مریم آزموده**

دانشجوی دکتری معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران

• حجت قاعدی***

دانشجوی دکتری معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران

تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۰۴/۰۸ تاریخ پذیرش نهایی: ۹۳/۰۹/۱۷

چکیده:

این مقاله جستاری پیرامون مطالعه تطبیقی رویکرد مبتنی بر بینش اسلامی با رویکرد معاصر در مواجهه با محیط زیست است. در این پژوهش با مقایسه این دو رویکرد، وجوه اشتراک بیانیه‌های حامیان محیط زیست در دوره معاصر با آموزه‌های مبتنی بر بینش اسلامی روشن شد. سوال اصلی در این پژوهش عبارت است از: چرا و چگونه متون و منابع دینی در زمینه‌های مختلف از جمله مسائل زیست محیطی می‌تواند راه‌گشا باشد؟ آیا این تعالیم نگرانی‌های امروز بشر در حوزه بحران‌های زیست محیطی را پوشش می‌دهد؟ بشر پس از رویارویی با بحران‌های زیست محیطی معاصر، به لزوم تغییر نگرش در مواجهه با طبیعت پی برد. این در حالی است که آموزه‌های اسلامی قریب به ۱۴۰۰ سال پیش در باب لزوم حفظ محیط، تعالیم بسیاری برای بشر داشته است. از این رو هدف از انجام این پژوهش روشن کردن لزوم بازخوانی عمیق این مفاهیم از متون اسلامی و کاربردی کردن آن در حوزه‌های مرتبط با محیط زیست از جمله معماری است.

روش تحقیق در این مقاله از نوع ترکیبی می‌باشد، که براساس روش کیفی و استدلال منطقی استوار است. پس از مطالعه محیط زیست از منظر اسلامی و رویکرد معاصر در این حوزه، از راهکار مطالعه تطبیقی [جرح اف بردی] جهت تحلیل و مقایسه این دو رویکرد استفاده شد، که شامل چهار مرحله توصیف، تفسیر، همجواری و مقایسه است استفاده شد. لازم به ذکر است، شاخص‌های مورد نظر در این مقایسه از طریق مطالعه اسنادی و پرسش از متخصصین به روش دلفی تعیین گردید. در این پژوهش پس از انجام مطالعات اسنادی و مطالعه تطبیقی و تحلیلی این دو رویکرد، لزوم استخراج دستورات و راهکارهای اسلام در راستای حفظ محیط زیست آشکار گشت. همچنین این پژوهش بیانگر این نکته است، که عمل به تعالیم اسلام که فارغ از زمان و مکانی خاص به بشر ابلاغ شده، و در آن تمامی پدیده‌های طبیعی به واسطه انتساب به خداوند دارای ارزش ذاتی هستند، می‌توانست مانع از وقوع و تشدید بحران زیست محیطی فعلی باشد. همچنین بسیاری از مسیرهایی را که بشر صرفاً از روی تجربه طی کرده کوتاه نموده و از بسیاری از خسارات وارد شده به محیط زیست جلوگیری نماید. از این رو بررسی دقیق تر این آموزه‌ها می‌تواند به باز کردن افق‌های جدیدی در جهت تکمیل این نظریات کمک نماید.

واژه‌های کلیدی: رویکرد مبتنی بر بینش اسلامی نسبت به محیط زیست، محیط زیست، رویکرد معاصر نسبت به محیط زیست،

معاهدات بین‌المللی

مقدمه:

مورد تحقیق به صورت جداگانه پرداخته شد؛ مرحله تفسیر شامل واری اطلاعاتی است که در مرحله قبلی به توصیف آنها پرداخته شد، در مرحله همجواری: اطلاعاتی که در مراحل قبلی بررسی شده اند، طبقه بندی شده و کنار هم قرار می‌گیرند و چارچوبی برای مرحله بعد یعنی مقایسه فراهم می‌آید. در مرحله مقایسه، مواردی که در مرحله هم جواری مطرح شده بودند، دقیقاً با توجه به جزئیات مورد بررسی و مقایسه قرار می‌گیرند و نتایج پژوهش نیز در این مرحله بدست می‌آیند (Beredy 1966, 27-123).

۳. اسلام و محیط زیست:

در ادیان ابراهیمی، پرورش پیرامون این که چه چیزی از ارزش ذاتی برخوردار است، بر حسب خدامحوری ارائه می‌شود. به این معنا که، ارزش ذاتی در جهان هستی متعلق به خداوند است و ارزش سایر مخلوقات بر این مبنا قابل تعریف هستند. از این رو تمامی اجزای طبیعت به دلیل این ارتباط از ارزش برخوردار می‌شوند و انسان وظیفه دارد تا از آنها مراقبت نماید. لذا می‌توان گفت معیار عمل نیز در چنین نگرشی، بر مبنای انجام وظایفی استوار است، که با خداشناسی بر عهده انسان گذارده شده است (عابدی، شاه ولی، و محقق داماد ۱۳۸۶، ۶۵).

اسلام به عنوان دینی جهان شمول و جامع‌نگر، مدعی است که پاسخگوی نیازهای متغیر انسان در هر عصری است و برای کلیه روابط و شئون او قوانین و مقرراتی تعیین نموده است. امام صادق علیه‌السلام نیز بر جامعیت اسلام تأکید کرده و می‌فرمایند: خداوند متعال هیچ چیزی را که امت تا به روز قیامت بدان نیازمند باشد، فروگذار نکرده مگر آنکه آن را در کتاب خویش نازل فرموده و برای رسول خود بیان نموده و برای هر چیزی حدی قرار داده و برای آن حد نیز، دلیل و راهنمایی قرار داده که بدان دلالت کند و برای هر کس که از آن حد، تجاوز کند، حدی قرار داده است (سخی مطلق و پهلوان ۱۳۹۱، ۱۵۰). البته این بدان معنا نیست، که برای هر موضوع با عنوان خاص و متداول امروزی آن،

دستاوردهای انقلاب صنعتی علی‌رغم پیشرفت‌های تکنولوژیک، مشکلات زیست محیطی بسیاری را پدید آورده است. بروز بحران‌های زیست محیطی موجب طرح این پرسش شده است که آیا محیط زیست ظرفیت تحمل این همه تخریب را دارد؟ هر روز بر این آگاهی افزوده می‌شود که نمی‌توان همانند گذشته به مصرف منابع جهان ادامه داد، چرا که آثار این تخریب در بسیاری از مناطق آشکار شده است. آنچه بیش از ارائه آمار و اطلاعات پیرامون وضعیت بحرانی محیط زیست لازم به نظر می‌رسد، توافقی درباره چگونگی رفتار نسبت به طبیعت است.

امروزه بشر در مواجهه با این بحران تصمیم به تغییر رویکرد خود در برابر محیط گرفته است. ادیان الهی از جمله دین اسلام که نگرشی جامع و کامل نسبت به انسان و جهان پیرامون او دارد، همواره به این مهم پرداخته اند. سوالی که این مقاله به طور خاص به دنبال پاسخ به آن است، این است که تعالیم اسلامی در زمینه محیط زیست، با یافته‌های و توافقات کنونی بشر معاصر در این زمینه چه وجوه اشتراک یا افتراقی دارد؟ از این رو پژوهش حاضر به بررسی و مقایسه این دو رویکرد می‌پردازد.

۲. روش تحقیق

روش تحقیق در این مقاله، براساس روش کیفی و استدلال منطقی استوار است. همچنین مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای اساس بیان، تحلیل، توصیف و تفسیر مطالب موجود در این مقاله را تشکیل می‌دهد. در این مقاله از مطالعه تطبیقی "جرج اف پردی" شامل چهار مرحله، توصیف، تفسیر، همجواری و مقایسه استفاده شده و جهت اعتبار بخشی به معیارهای مورد نظر در مقایسه، تکنیک دلفی مورد استفاده قرار گرفته. از این رو در این پژوهش گروه دلفی متشکل از ۸ نفر متخصص در حوزه اسلام‌شناسی و ۷ نفر متخصص در حوزه محیط زیست، که به روش نمونه‌گیری غیر احتمالی هدفدار انتخاب شدند مورد سوال قرار گرفتند.

در مرحله اول مطالعه تطبیقی به توصیف هر یک از عوامل

۳-۲ آیاتی از قرآن که محیط زیست و عناصر آن را مسخر انسان می‌داند:

در قرآن به حق انسان در استفاده و بهره‌برداری از طبیعت در آیات مختلف اشاره شده است. در آیه ۱۲ سوره نحل آمده است: خداوند، خورشید و ماه را مسخر شما ساخت. در آیه ۲۰ سوره لقمان آمده است: آیا ندیدید که خداوند آنچه در آسمانها و زمین است، مطیع شما کرد. موارد فراوان دیگری در قرآن بر همین معنا دلالت دارند. مرتضی مطهری، در مورد این آیات می‌فرماید: "در قرآن از مسخر کردن ماه، خورشید، شب، روز، دریا، نهرها، کوه‌ها، باد و هر چه در آسمان و زمین است، یاد شده است. بدیهی است که در همه این موارد، مقصود این است که این امور طوری آفریده شده‌اند که رام انسان و مورد استفاده و بهره‌برداری انسان هستند" (مطهری ۱۳۷۳، ۵۷).

۳-۴ نظام تعادل:

تعادل یکی از مشتقات یا تجلیات "عدل" است. قرآن تصریح می‌کند، که نظام هستی و آفرینش، بر پایه عدل و توازن است. اگر موجودی در نظام متعادل طبیعت از مسیر وجودی خاص خود خارج شود، تعادل موجود بر هم می‌خورد. در این شرایط سایر اجزای سعی در تعدیل اثر آن و بازگرداندن طبیعت به شرایط تعادل می‌نمایند. اگر شدت تغییر به حدی باشد که بازگشت به نظام متعادل طبیعت میسر نگردد، اسباب خردکننده طبیعت و بلاای نازل آن پدیدار می‌گردد. مفهوم تعادل (المیزان) در قرآن کریم مکرر آمده است، همچنین در برخی مکاتب خاص فلسفه اسلامی میزان به عنوان تعادل عالم تعبیر شده که بر اساس حکمت، خداوند هر شیء را در جای خود قرار می‌دهد. به همین جهت این اصطلاح رابطه نزدیکی با نظام حاکم بر طبیعت دارد (بمانیان و صالحی ۱۳۹۰ و ۶۸).

۳-۵ طبیعت به مثابه امری قدسی:

در دیدگاه دینی هر فعل یا امری که جنبه الهی و صبغه ربوبی داشته باشد، مقدس است. خداوند در آیه ۱۲۸ سوره بقره بهترین رنگ را برای عالم، رنگ الهی می‌داند. و هر پدیده که به هر نوع و ترتیبی دارای چنین رنگی باشد، امری مقدس است (جوادی آملی ۱۳۸۶، ۹۶). وقتی طبیعت

حکم خاصی را مقرر داشته باشد؛ بلکه کلیات، اصول و قواعدی در اسلام وجود دارد، که می‌توان حکم هر موضوع را از آن به دست آورد.

یکی از همین موضوعات محیط زیست است. با نگاهی به متون دینی و قرآن کریم می‌توان دریافت که محیط زیست و تلاش برای به حفظ و حمایت از آن، مورد اهتمام اسلام است. آیات متعددی در قرآن بر این مسأله دلالت دارند. بسیاری از سوره‌های قرآن به نام پدیده‌های طبیعی نام گذاری شده‌اند و حتی در موارد متعددی به پدیده‌های طبیعی سوگند یاد شده و بشر به تأمل و تفکر پیرامون آن دعوت شده است. تدوین احکام محیط زیست در اسلام پیشینه‌ای طولانی دارد. مجموعه‌ای از فتاوی‌های علمای مسلمان در خصوص حفظ محیط زیست و آثار تاریخی و روابط بین شهری و کیفیت بهره‌برداری از سازه‌های معماری و نحوه استفاده از معابر، آبریزها و اماکن عمومی، نصب پنجره‌ها، فاضلاب و محل ساخت اماکن صنعتی و نظافت معابر شهر، رفتار با حیوانات و... گواه این مدعا است (پاک ۱۳۸۷، ۱۴۱).

۳-۱ محیط زیست حقی همگانی:

در بسیاری از آیات قرآن خداوند طبیعت و محیط زیست را برای انسان آفریده و بهره‌مندی از آن را حق طبیعی همه انسان‌ها بر شمرده است؛ از این رو کسی نمی‌تواند او را از این حق محروم سازد. خداوند طبیعت و نعمت‌های آن را خاص شخص و یا گروه و یا جامعه‌ای قرار نداده است، بلکه آن را حقی همگانی دانسته است (بقره آیه ۲۲ و ۲۹ و اعراف آیه ۱۰ و ۳۲ و ده‌ها آیه دیگر). نکته‌ای که باید بدان توجه داشت این است که، هرگاه حقی برای انسان نسبت به چیزی پدید آید، در مقابل آن تکلیفی نیز قرار دارد. به عبارت دیگر حق و تکلیف، دو روی یک سکه‌اند. اگر استفاده و بهره‌برداری از طبیعت و محیط زیست برای انسان به رسمیت شناخته شده؛ این حق، تکلیفی نیز ایجاد می‌کند و آن این است که انسان، وظیفه دارد به گونه‌ای از حق خود استفاده کند، که به حقوق دیگران لطمه‌ای وارد نکند. بر همین اساس، اگر انسان از محیط زیست استفاده می‌کند، باید استفاده او، به گونه‌ای باشد که به حقوق دیگران در استفاده از آن خدشه‌ای وارد نشود.

شده. به طور قطع، یکی از رفتارهای اصلاح‌گرانه در زمین حفظ و حراست از طبیعت و محیط زیست است. بنابراین، تصرف انسان در طبیعت و محیط زیست مطلق و نامحدود نیست؛ بلکه مقید به چارچوب‌هایی است که باید آنها را رعایت کند. از جمله: رعایت حقوق دیگران و حفظ حقوق نسل‌های آینده.

۳-۷ پرهیز از تخریب محیط زیست:

خداوند انسان را از رفتارهای فسادانگیز نهی کرده است. در قرآن کریم در بسیاری موارد، واژه «صلاح» در مقابل «فساد» آمده است. در آیه ۵۶ سوره اعراف آمده است: «در زمین پس از اصلاح آن فساد نکنید. تخریب، نابودی و آلوده‌سازی محیط زیست یکی از مصادیق مهم رفتارهای فسادانگیز در زمین است. همانگونه که در آیه بالا هم آمده است، در بسیاری از آیات قرآن، واژه «فساد» همراه با «فی الارض» آمده است که این فساد در زمین، شامل فساد در طبیعت و محیط زیست نیز خواهد بود. به همین جهت، قرآن کریم با بیان عناصر محیط زیست و طبیعت، تخریب و نابودی آنها را مصداق بارز فساد می‌داند. همچنین در آیه ۲۰۵ سوره بقره آمده است: هنگامی که روی بر می‌گردانند (و از نزد تو خارج می‌شوند) در راه فساد در زمین، کوشش می‌کنند و زراعت‌ها و چهارپایان را نابود می‌سازند، (با این که می‌دانند) خدا فساد را دوست نمی‌دارد.

از آیات یاد شده استفاده می‌شود که فساد دارای مفهومی بسیار گسترده است و شامل هرگونه نابسامانی، ویران‌گری، انحراف و ظلم می‌گردد. به عبارت دیگر، فساد به هرگونه تخریب و ویران‌گری گفته می‌شود که نظام آفرینش را دچار مخاطره کند. یکی از نظم‌های موجود در آفرینش، نظم حاکم بر طبیعت و محیط زیست است که هرگونه تخریب و نابودی آن، مشمول نهی در این آیات خواهد شد. از این رو، هرگونه رفتاری که به بروز فساد و تخریب در عرصه محیط زیست ختم گردد، در تضاد با تعالیم عالیه اسلام بوده و ممنوع است. بر همین اساس، انسان باید در عین استفاده و بهره‌برداری از محیط زیست، از هرگونه رفتار غیراصولی و فسادانگیز در این باره پرهیزد (فیروزی ۱۳۸۴، ۷).

فقه اسلام آن قدر به حفاظت از محیط زیست اهمیت داده، که حتی نابود کردن محیط زیست را در هنگام جنگ

را ابزار وصول به بهشت و مرکب حرکت به سوی سعادت بدانیم، طبیعت از دو ناحیه مقدس می‌شود. اول از ناحیه مبداء که دارای اصل و نسبی قدسی است و دوم از ناحیه معاد که به بازگشت انسان به سر منزل یاری می‌رساند (حق شناس و ذاکری، ۱۳۸۷، ۲۶).

به این ترتیب گستره مفهوم تقدس، فرا تر از آن چیزی است که بعضی در ذهن خود تصور می‌کنند. رعایت اصول زیست محیطی و جلوگیری از تخریب محیط زیست جامعه نیز از مصادیق امور قدسی می‌باشد (جوادی آملی ۱۳۸۶، ۹۶).

نصر در آثار متعدد خود راه حل اساسی برای رفع بحران زیست محیطی را بازیابی و احیای طبیعت به منزله واقعیتی قدسی، برقراری رابطه‌ای معنوی بین انسان و طبیعت و نیز تولد انسان خلیفه الله به عنوان حافظ امر قدسی می‌داند. دین و فلسفه‌های مبتنی بر آن، به مثابه خزانه‌های امر قدسی و وسایط دستیابی به آن، می‌تواند کیفیت قدسی طبیعت را احیا کند. حتی اگر تنها بخواهیم به حفظ محیط زیست توجه کنیم باز تنها دین می‌تواند راهگشا باشد (قاسمی ۱۳۹۰، ۹۲).

۳-۶ توسعه مسؤولانه:

در قرآن کریم، خداوند همان طور که حق بهره‌برداری از محیط زیست و طبیعت را برای انسان قرار داده، مسؤولیت عمران و آبادانی زمین را هم بر عهده او گذاشته است. در آیه ۶۱ سوره هود آمده است: خداوند شما را از زمین پدید آورد و آبادی آن را به شما واگذاشت. از این آیه استفاده می‌شود که محافظت، عمران و آباد کردن محیط زیست از وظایف انسان است و هر عملی که با آبادانی محیط زیست منافات داشته باشد، ممنوع است.

نکته ظریفی که در این آیه وجود دارد آن است که قرآن نمی‌گوید، خداوند زمین را آباد کرد و در اختیار شما گذاشت؛ بلکه می‌فرماید: عمران و آبادانی زمین را به شما واگذار کرد. پس انسان مسؤولیت عمران و آبادانی زمین را بر عهده دارد (مکارم و علی بابایی ۱۳۷۹، ۱۵۱) و مفهوم آیه این است که تخریب محیط زیست و نابودی آن، مخالف عمران و آبادانی است، پس باید از آن پرهیز نمود.

در قرآن کریم بارها بر رفتارهای سازنده و اصلاح‌گرانه تأکید

حیوانات برای انسان، هر گونه آزار رساندن به حیوانات را نهی نموده است. به عنوان نمونه رعایت عدالت در رفتار با حیوانات، پرهیز از استفاده‌های بی‌حد و حصر و اجتناب از اذیت و آزار موجودات در سیرة علوی، به ویژه کتاب نهج البلاغه بازتاب گسترده‌ای داشته، و افزون بر آن، حضرت علی (ع) راه‌کارهای عینی حفاظت از محیط زیست را ارائه نموده است. حضرت علی (ع) در نهج البلاغه به تنظیم رفتار کارگزارانش، در بهره برداری از حیوانات به گونه‌ای دقیق و قابل توجه پرداخته است (رضایی ۱۳۸۹، ۱۴۵).

۳-۱۰-۲ آب و هوا:

آب در منابع اسلامی از جایگاه خاص و اهمیت بسزایی برخوردار است. تعابیر مختلف در آیات قرآن بیانگر جایگاه رفیع و قداست آن می‌باشد. قرآن کریم، آب را مایه حیات همه موجودات معرفی کرده، اصل قانونمندی و ذخیره سازی آب از مسائلی است که در آیات الهی به آن اشاره رفته است. پیامبر فرمودند: "همه مردم بایستی دسترسی آزادانه‌ای به آب داشته باشند". و در جای دیگری از ایشان نقل شده: "کسی که دیگران را از آب زیادی خود محروم کند، خداوند رانمی‌نگرد" (شرقی ۱۳۸۴، ۸۱).

اسلام هیچ عذری را برای آلوده کردن طبیعت نمی‌پذیرد حتی اگر در جهت مقابله با دشمن باشد. از امام جعفر صادق ع روایت شده است: «آب مردم را آلوده نکن». (حق شناس و ذاکری، ۱۳۸۷، ۲۷). همچنین هوای سالم موهبتی خدایی است، که تحصیل و نگهداری آن‌ها ضرورت زندگی است. به فرموده امام صادق: زندگی در سرزمینی بدون سه عامل حیاتی گوارا نیست: هوای پاک و تمیز، آب فراوان و گوارا و زمین حاصل خیز (جوادی آملی ۱۳۹۱، ۶۹۹).

۳-۱۰-۳ زمین:

در آیه ۱۰ سوره اعراف آمده است: شما را از امکانات زمین بهره‌مند ساختیم و وسائل معیشت شما را در آن فراهم کردیم. این آیه نیز، بیان‌کننده توانایی و امتیازی است که انسان روی زمین دارد، تا جایی که در آن وسائل زندگی او فراهم شده است. روشن است که داشتن محیط زیستی سالم، جزء اولین حقوق انسان برای زندگی در روی زمین است. بر همین اساس، خداوند نیز، پهنه طبیعت را زیستگاه

نیز ممنوع دانسته است، مگر آنکه چاره‌ای جز آن نباشد. علامه طباطبایی در تفسیر المیزان عام بودن این آیه و آیات مشابه را مطرح می‌نماید و تمام انواع فساد که نظام بشری و کره زمین را تهدید می‌کند را مصداق آن می‌داند. بنابر این تخریب و اتلاف محیط زیست مستقیماً به فعل انسان نسبت داده شده ممنوعیت دارد (محمدزاده رهنی ۱۳۸۹، ۱۸۵).

۳-۸ پرهیز از اسراف:

در قرآن آیات متعددی در تقبیح اسراف آمده است. از محقق نراقی در این رابطه نقل شده: "تردید در حرمت اسراف نیست و اجماع قطعی و بلکه ضرورت دینی و آیات انبوه و اخبار متعدد بر این مطلب دلالت دارد." به این ترتیب اسراف در هر جایی که باشد از جمله محیط زیست حرام است. از دیدگاه اسلام انسان تنها به میزان نیاز واقعی و نه خواسته‌های کاذب خود حق بهره‌گیری از طبیعت را دارد و باید طبیعت را سالم به نسل‌های آینده برساند (همان، ۱۸۴).

۳-۹ سنت‌های لایتغیر الهی:

سامانه‌های زیستی خود ترمیم‌اند، اما فقط تا مرحله معینی از آسیب دیدگی را می‌توانند، تحمل کنند. کوتاهی در شناخت این مرحله، به نابودی بسیاری از تمدن‌ها در طول تاریخ انجامیده است. به عنوان مثال، رومیان اولین شهر یک میلیون نفری و بزرگ‌ترین فاضلاب زمان خود را ساختند. آنها فاضلاب را از محیط زندگی خود دور می‌کردند ولی آن را در جنگل‌های اطراف تخلیه می‌نمودند. شهر رم به مادر شهری سرشار از آلودگی و تعفن تبدیل شد که سرانجام توسط طاعون نابود گردید. این قبیل حوادث در طول تاریخ بسیار اتفاق افتاده‌اند. (Wilson 1995, 12-16)

همچنین در آیه ۱۱۲ سوره نحل آمده است: منطقه آبادی را که امن، آرام و مطمئن بوده و همواره روزیش به طور وافر از هر مکانی فرا می‌رسیده، اما نعمت خدا را کفران کردند، و خداوند به خاطر اعمالی که انجام می‌دادند لباس گرسنگی و ترس را بر اندامشان پوشانید.

۳-۱۰-۳ حقوق اجزای طبیعت در اسلام

۳-۱۰-۳-۱ حقوق حیوانات:

اسلام علاوه بر سفارش در خصوص اهمیت، فواید و نقش

زنده، ارزش ذاتی قائل شد. از دیدگاه آلبرت شوایتزر و پل تیلور، فرد فرد موجودات زنده می‌توانند منتفع یا متضرر شوند و نفع خاص خود را دارند. از این رو صلاحیت دارند که فاعل‌های اخلاقی انگاشته شوند.

توماس برچ نیز می‌نویسد: انگیزه مهار فساد محیط زیست، نه تنها باید ناشی از تأثیر این تخریب بر تمام موجودات زنده، بلکه شامل موجودات غیرزنده مانند کوه‌ها، صخره‌ها و رودخانه‌ها نیز باشد. جیمز لاو لاک، زمین و زیستگاه‌هایش را به مثابه موجود زنده‌ای می‌بیند، که دمایش را خود تنظیم می‌کند و ترکیبات شیمیایی‌اش را متعادل می‌سازد. او می‌نویسد: "کل، چیزی بیش از اجزای آن است و نمیتوان صرفاً با نظر به تک تک اجزاء درباره کل و مجموع نیز آگاهی پیدا کرد، بلکه برای شناخت کل، باید رهیافتی کل‌گرایانه در پیش گرفت" (حق شناس و ذاکری، ۱۳۸۷، ۲۵).

در سال‌های اخیر محیط زیست و چالش‌های پیرامون آن یکی از موضوعات مهم مطرح در حوزه روابط بین الملل بوده کنفرانس‌های بسیار زیادی در سطوح مختلف برای بررسی مسایل مربوط به محیط زیست برگزار و کنوانسیون‌ها و پروتوکل‌های متعدد بین المللی و منطقه‌ای تهیه و تدوین گردیده که همگی بیانگر اهمیت فوق العاده موضوع محیط زیست است. در ادامه چند کنفرانس و بیانیه مهم بیان می‌گردد.

۱-۱-۴ کنفرانس استکهلم ۱۹۷۲:

در ژوئن ۱۹۷۲ کنفرانس ملل متحد با محوریت موضوع محیط زیست در شهر استکهلم تشکیل شد. چند سند مهم در این کنفرانس به تصویب رسید، که اعلامیه کنفرانس ملل متحد در مورد محیط زیست و یک دستور کار جهت مقابله با مشکلات زیست محیطی از آن جمله‌اند. اصل اول بیانیه مقرر می‌دارد: «انسان حق اساسی آزادی، برابری و شرایط مناسب زندگی در محیطی را دارد که شان انسانی و خوشبختی او را تامین کند. او می‌تواند مسئولیت رسمی حمایت و اصلاح محیط زیست را برای نسل خود و نسل‌های آینده بر عهده گیرد» این مهم از طریق آموزش افراد در همه گروه‌های سنی، در زمینه حفاظت محیط زیست و گسترش تحقیقاتی علمی انجام می‌شود. «اصل ۲۱ بیانیه

انسانی قرار داده است. همچنین از حضرت علی (ع) نقل شده است: رسول خدا مسلمانان را ریختن سم در سرزمین مشرکین نهی نموده‌اند (حق شناس و ذاکری، ۱۳۸۷، ۲۷).

۳-۱۰-۴ جنگل و درخت:

آبیاری درختان بر اساس روایات اسلامی با سیراب کردن انسان تشنه‌ای برابری می‌کند. امام صادق می‌فرماید: «هرکس درخت خرما یا سدر را آب دهد، مانند آن است که تشنه‌ای را سیراب کرده باشد» همچنین ایشان بریدن درختان را به شدت نهی فرموده و موجب عقاب دانسته‌اند: «هرگز درختان را قطع نکنید که خداوند عذاب شدیدی را بر شما فرود می‌آورد». اهتمام اسلام به درخت کاری در متون دینی بسیار آمده است. به گونه‌ای که از در ردیف مقدس‌ترین امور قرار گرفته. همچنین قطع درخت باعث کفر و غذاب است. امام صادق بر حفظ درختان در مناطق بیابانی تأکید نموده‌اند. در حدیثی از پیامبر آورده کردن فضای اطراف درختان به شدت نهی شده است (جوادی آملی ۱۳۹۱، ۶۹۹).

۴. سیر تحول رویکردهای زیست محیطی معاصر:

مسأله بهسازی محیط زیست، پس از جنگ جهانی دوم و در حقیقت بعد از نیمه دوم قرن بیستم، با رشد سریع و نامتناسب صنعت اهمیت یافت. ایجاد مراکز صنعتی در اروپا و آمریکا و گرایش شدید شهرنشینی و رشد سریع جمعیت در شهرها، آلودگی و برهم خوردن تعادل طبیعت را به ارمغان آورد. در اثر الوده شدن هوا، آب و مواد غذایی، مخاطراتی برای زندگی انسان ایجاد شد. در نهایت بحران انرژی در دهه هفتاد میلادی و مشکلات زیست محیطی متعاقب آن بر بسیاری از فعالیت‌های انسانی سایه افکند و باعث تصویب بسیاری از معاهدات بین المللی در راستای حفظ محیط زیست شد، که در ادامه به برخی از مهمترین آنها اشاره شده است.

در ۱۹۷۳، پیترو سینگر ضمن مخالفت با اخلاق مبتنی بر انسان محوری، نسبت به بهره‌کشی از حیوانات، دامداری ماشینی و آزمایش‌گری بر روی جانوران اعتراض کرده و خواستار شمول حیوانات در دایره اخلاقیات شد. گروهی دیگر از تئوری پردازان چنین استدلال کردند، که به منظور پرهیز از ناهماهنگی اخلاقی، باید برای تمام موجودات

عنوان «جهانی که ما می‌خواهیم» تصویب شد. در این بیانیه روسای جمهور، نخست وزیران و مقامات بلند پایه کشورهای مختلف جهان بر تعهدات خود در قبال توسعه پایدار در کره زمین تأکید کرده و خواستار آن شدند، که همه اعضای جامعه جهانی در حرکتی هماهنگ برای ایجاد آینده‌ای تلاش کنند که از نظر اقتصادی، سیاسی و زیست محیطی هم برای نسل کنونی و هم برای نسل‌های آینده کاملاً پایدار باشد. مفهوم جدیدی تحت عنوان «اقتصاد سبز» به مذاکرات توسعه پایدار در جهان اضافه شد. هر چند تعریف روشنی درباره این ارائه نشده است چرا که اعضای جامعه بین‌المللی در این باره اتفاق نظر ندارند. همچنین کشورهای توسعه یافته متعهد شدند حمایت‌هایی مانند آموزش، کمک مالی، انتقال تکنولوژی و نظایر را به سایر کشورها عرضه نمایند (فیروزی ۱۳۸۴، ۶۹).

۲-۴ محیط زیست حقی همگانی:

کمیسیون جهانی محیط زیست و توسعه از ایده به رسمیت شناختن حق برخورداری از محیط زیست سالم به عنوان حق اساسی تمام افراد بشر حمایت کرده است. همچنین در اسناد جهانی از جمله اعلامیه‌ی استکهلم این طور آمده است: این اعلامیه، رسماً بحث درباره‌ی رابطه‌ی محیط زیست و حقوق بشر را آغاز نموده. این اصل می‌تواند تفسیری را که بر حقوق فردی تأکید دارد، تحکیم بخشد (Patricia 1992, 191). همچنین ماده‌ی ۱۴ پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی، در بیان حق بر محیط زیست بیان می‌دارد: هر انسان و کلیه‌ی انسان‌ها به صورت گروهی حق دارند، از محیط زیستی سالم و متعادل از نظر زیست محیطی و مساعد برای توسعه‌ی اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی برخوردار گردند (امیرارجمند ۱۳۷۳، ۳۲۳).

۳-۴ جلوگیری از تخریب محیط زیست:

افزایش آلودگی و تغییرات شگرف محیطی که حیات را در کره زمین با تهدید روبرو کرده است، باعث شده تا محافل آکادمیک، انجمن‌های غیردولتی و دولت‌ها به فکر کاهش آلودگی و حفاظت از محیط زیست بیفتند. بیانیه ریو یا منشور زمین، کنوانسیون تنوع گونه‌های زیستی،

استکهلم نیز به دولت‌ها هشدار می‌دهد که ضمن آزادی عمل در بهره‌برداری از منابع طبیعی و حق حاکمیت بر آن‌ها، از هرگونه عملی که منجر به خسارت بر محیط زیست دیگرکشورها می‌شود پرهیز نمایند» (سیمبر ۱۳۸۳، ۱۰۵).

۱-۴ کنفرانس ریو ۱۹۹۲:

در سال ۱۹۸۷ گزارش معروف منتشر گردید. این گزارش زمینه برگزاری "گردهمایی زمین" را فراهم نمود. این کنفرانس در ژوئن ۱۹۹۲ دقیقاً ۲۰ سال پس از کنفرانس استکهلم، در شهر ریودوژانیرو برزیل، برگزار شد و با تأکید بر، به رسمیت شناختن ماهیت یکپارچه و مرتبط کره زمین کار خود را آغاز کرد. در مجموع مسائل عمده‌ی مطرح شده در این کنفرانس عبارت بود از: محافظت از اتمسفر، کنترل آلودگی هوا، حفاظت از تنوع گونه‌ها، دفع صحیح مواد زائد، بهبود کیفیت زندگی، سلامت انسان‌ها، حفاظت از اقیانوس‌ها، حفاظت از جنگل‌ها و بالاخره مسائل مالی جهت مبارزه با آلودگی محیط زیست (لواسانی ۱۳۷۲، ۵۶). دستورکار ۲۱ برای قرن بیست و یکم در چهار بخش تنظیم شد که عبارت‌اند از: ابعاد اجتماعی و اقتصادی مساله آلودگی، حفظ و بهره‌برداری و مدیریت منابع طبیعی در چهارچوب توسعه پایدار، تقویت نقش اقشار عمده جامعه و ابزار اجرایی کار (امیرارجمند ۱۳۷۳، ۳۳۸).

۱-۴ کنفرانس ژوهانسبورگ:

پس از گذشت ۱۰ سال از کنفرانس ریو، کنفرانس ۲۰۰۲ ژوهانسبورگ با عنوان "سران توسعه‌ی پایدار" در آفریقای جنوبی برگزار شد. این اجلاس که بزرگ‌ترین اجلاس در مورد توسعه‌ی پایدار تاکنون بوده است) با هدف بررسی و ارزیابی اجرای دستورکار ۲۱ که در اجلاس ۱۹۹۲ ریو به تصویب رسیده بود، برگزار شد. در این اجلاس راه‌های مبارزه با فقر، تخریب محیط زیست، مقابله با رشد بی‌رویه‌ی جمعیت و... مورد بررسی قرار گرفت و در پایان نیز سندی جهت اجرایی کردن تصمیمات متخذه به تصویب رسید (فیروزی ۱۳۸۴، ۶۷).

۱-۴ کنفرانس ریو+۲۰:

ریو+۲۰ نام اختصاری برای کنفرانس سازمان ملل متحد در زمینه توسعه پایدار است، که در ژوئن ۲۰۱۲ در ریودوژانیرو، برزیل تشکیل شد. بیانیه پایانی نشست ریو+۲۰ تحت

عنوان ارگان خصوصی نیز به اصل استفاده غیر زیان بار از سرزمین توجه کرد. همچنین اصل استفاده غیر زیان بار از سرزمین حدود ۲۰ سال بعد در کنفرانس ریو دو ژانیرو ۱۹۹۲ مورد تأیید قرار گرفت (فیروزی ۱۳۸۴، ۷۱).

علاوه بر آن در بند ۱۰ بخش ۲ از همین منشور نیز به لزوم بهره‌وری خاک، از طریق اقدامات حاصلخیزی بلند مدت و حفاظت از خاک در مقابل روند تجزیه آلی، فرسایش و تمامی شکلهای تخریب آن تأکید دارد.

۴-۶-۲ آب:

آب، به واسطه ماهیت آن، با مرزبندیهای سیاسی محدود نمی‌شود و نمی‌توان آن را در یک موقعیت صرفاً ملی بررسی کرد. مثالهای بسیاری وجود دارد که گواهی این حقیقت است (منزوی ۱۳۸۳، ۱۲). کنترل آلودگی آب یکی از مهمترین جنبه‌های حفظ محیط زیست است. در این رابطه معاهدات متعددی به تصویب رسیده است، که در ذیل به چند بند از آن‌ها اشاره شده است:

- جلوگیری از ایجاد آلودگی‌های جدید یا افزایش درجه و شدت آلودگی‌های قبلی که خسارت جدی و محسوس در قلمرو سایر دولت‌ها ایجاد نماید (ماده ۴ مقررات هلسینگی در خصوص استفاده از حوزه‌های آبی بین‌المللی).

- آلودگی آب به مواد مسموم کننده در حدی که محیط زیست توان خنثی نمودن اثرات آن را نداشته باشد باید متوقف گردد. (توصیه شماره ۵۱ برنامه عمل برای محیط زیست که همزمان با اعلامیه استکهلم به تصویب رسید) (فیروزی ۱۳۸۴، ۷۲).

- منابع، شامل آب که مصرف نمی‌شوند بلکه استفاده می‌گردند بایستی دوباره بازیافت و احیا شود (بند ۳ بخش دو منشور طبیعت).

۴-۶-۳ هوا:

کنوانسیون ریو در باره تغییرات آب و هوا همزمان با کنفرانس ریو به تصویب رسید. مقدمه کنوانسیون موکدا یادآور می‌شود که تغییرات آب و هوا و افزایش دما بر اثر گازهای گلخانه‌ای به تمام بشریت آسیب می‌رساند. برخی از بند‌های آن عبارت‌اند از: حفاظت از سیستم آب و هوا در جهت منابع نسل‌های حال و آینده، مسئولیت مشترک ولی متفاوت اعضا خصوصاً

کنوانسیون تغییرات آب و هوا و دستور کار ۲۱ تصدیق دارد که جلوگیری از تخریب محیط زیست یکی از قواعد قابل توجه بین‌المللی عرفی است (Routley 1980, 180).

۴-۴ تعادل اکولوژیک:

اکولوژی دانشی است، که به مطالعه‌ی انواع جانداران، گیاهان و حیوانات در محیط طبیعی آنها می‌پردازد. بنابراین مراد از تعادل اکولوژیک شرایط و مناسباتی است، که در طبیعت شکل می‌گیرد و حیات گیاهان، حیوانات و انسان‌ها را تضمین می‌نماید و امکان حداکثر بهره‌مندی آنها را فراهم می‌آورد. امروزه دو مفهوم اکولوژی و محیط زیست به نحوی به هم تقرب یافته‌اند، که اکولوژیست‌ها به مهمترین قشر مدافع محیط زیست تبدیل شده‌اند. به گونه‌ای که یکی از رسالت‌های مهم خود را حفظ تعادل مناسبات محیط زیست می‌دانند (چراغی ۱۳۹۰، ۵۲).

۴-۵ پرهیز از اتلاف منابع:

منشور جهانی طبیعت، ۳ اصل لازم و ضروری بهبود و تقسیم سیستم‌های حیات را برای رفع نیازهای زیستی و تنوع‌ارگانیسم حیاتی بیان می‌نماید. اصولی از منشور اظهار می‌کند، که از طبیعت باید حفاظت شود، توسعه‌ی اقتصادی، اجتماعی باید متضمن حفاظت از طبیعت بوده، با اتلاف منابع طبیعی مبارزه شود و نیز مقررات اجرایی باید در راستای این مفاهیم، به طور کامل جهت حفاظت از طبیعت به کار گرفته شود (فیروزی ۱۳۸۴، ۷۴).

۴-۶ اجزای طبیعت:

۴-۶-۱ زمین:

شناسایی و پذیرش اصل استفاده غیر زیان بار از سرزمین برای اولین بار در اعلامیه‌ی استکهلم مورد شناسایی قرار گرفت. به موجب اصل ۲۱ این اعلامیه «دولت‌ها، بر طبق منشور سازمان ملل متحد و اصول حقوق بین‌الملل، دارای حقوق حاکمه برای بهره‌برداری از منابع‌شان، مطابق سیاست‌های محیط زیستی خود می‌باشند و مسئول هستند، ترتیبی دهند تا فعالیت‌های انجام شده در حیطه‌ی صلاحیت یا نظارت آنها موجب ورود زیان به محیط زیست سایر کشورها یا مناطق خارج از صلاحیت ملی آنها نگردد.» در اجلاس آن در سال ۱۹۷۹ انستیتو حقوق بین‌الملل به

۷۰). اصل دوم "منشور طبیعت" عبارت است از: قابلیت حیات ژنتیکی زمین قابل مسامحه نیست. از هر یک از گونه‌های وحشی یا اهلی، حداقل در سطح لازم برای ادامه حیات آن، باید محافظت شود. "اصل چهارم آن عبارت است از: اکوسیستم‌ها و موجودات زنده و همچنین منابع خشکی، دریایی و جوی که توسط انسان مورد استفاده قرار می‌گیرد، به منظور دستیابی و حفظ بهره‌وری مطلوب پایدار بایستی مدیریت شوند. اما در چنین راهی نباید یکپارچگی این اکوسیستم‌ها یا گونه‌هایی که با آنها همزیستی نمی‌کند، به خطر بیافتد (چراغی، ۱۳۹۰، ۶۲). "کنوانسیون تنوع بیولوژیکی" همزمان با کنوانسیون ريو ۱۹۹۲ به تصویب رسید. به موجب بند ۵ آن دولت‌ها مسئول حفاظت از تنوع و بهره‌برداری پایدار منابع بیولوژیک خود می‌باشند. (فیروزی، ۱۳۸۴، ۷۳).

۵. تدوین معیار جهت انجام مطالعه تطبیقی:

به منظور نظرسنجی از گروه دلفی، بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای پرسشنامه‌ای تنظیم شد. در این پرسشنامه از متخصصین تقاضا شد میزان تاثیر هر یک از مولفه‌های جدول بر مقایسه دو رویکرد در حفظ محیط زیست را مورد سنجش قرار دهند. پرسش‌ها به صورت چهار گزینه‌ای با مقیاس لیکرت طراحی شد.

۱-۵ تحلیل نتایج حاصل از روش دلفی:

با در نظر گرفتن نیازهای خاص کشور‌های در حال توسعه، تعهد دولت‌ها جهت ارزیابی ملی از انتشار گازهای گلخانه‌ای و انتشار نتایج آن، اجرای برنامه‌های ملی به منظور تخفیف و کاهش تغییرات آب و هوا (فیروزی، ۱۳۸۴، ۷۱).

۴-۶ جنگل:

گزارشات سازمان‌های بین‌المللی حاکی از نابودی و تخریب سالانه ۱۸ میلیون هکتار از جنگل‌ها است که نتایج وخیمی بر محیط زیست دارد. یکی از سه اعلامیه به تصویب رسیده در کنفرانس ريو ۱۹۹۲ "اعلامیه اصول در مورد جنگل‌ها" می‌باشد. مقدمه اعلامیه مبتنی بر بررسی جامع و متعادل مسائل مختلف در این حوزه است. برخی اصول مندرج در آن عبارت اند از: انتقال تکنولوژی مناسب به کشور‌های در حال توسعه در این زمینه. اصل ۱۲: تضمین حفاظت پایدار با تخصیص کمک‌ها مالی و اصل ۱۱: محدود کردن تجارت بین‌المللی تولیدات جنگلی و استفاده از مواد آلاینده (امیر ارجمند، ۱۳۷۳، ۳۲۵).

۴-۶-۵ گونه‌های جانوری و گیاهی:

در اواسط دهه ۱۹۷۰، با اعتقاد به اینکه آینده بشر وابسته به سرنوشت گونه‌های در معرض تهدید جهان است، دو سند جهت انجام اقدامات بین‌المللی تهیه شد. سند اول در اکتبر ۱۹۸۰ "اعلامیه استراتژی برای حفاظت از دنیا" و سند دوم "منشور جهانی طبیعت" در ۱۹۸۲ است (فیروزی، ۱۳۸۴،

جدول شماره ۱. نتایج پرسشنامه روش دلفی (ماخذ: نگارندگان)

بخش اول لیکرت	مولفه های مورد نظر جهت مقایسه دو رویکرد			
	انحراف معیار	مد	میانگین	
	۰,۹۸	۲	۳,۱	حوزه نفوذ
	۰,۶۱	۴	۴,۱	فراگیری
	۰,۷	۴	۳,۹۵	بازه زمانی ظهور
	۰,۵۱	۵	۴,۵۳	کانون ارزش ذاتی
	۰,۴۲	۴	۴,۲	جایگاه حقوق انسان نسبت به محیط زیست
	۰,۵۳	۴	۴,۵	رابطه انسان و طبیعت
	۱,۷	۳	۲,۹	رابطه تکنولوژی و طبیعت
	۰,۶۹	۳	۴,۱	شیوه توسعه
	۱,۴۶	۳	۲,۵	شیوه بهره مندی از منابع طبیعی
	۰,۷۲	۴	۴,۶۲	نظامندی طبیعت
	۰,۶۶	۵	۴,۷	عکس العمل طبیعت در مقابل تغییرات
	۰,۸۳	۳	۳,۸۹	زمین
	۰,۵۶	۴	۴,۴	آب
	۰,۴۱	۳	۳,۹۸	هوا
	۰,۴۹	۳	۴,۳۲	جنگلها و گیاهان
	۰,۸۷	۴	۴,۱	گونه های جانوری و سایر موجودات زنده

جنگل ها و گونه های گیاهی و جانوری قابل تلفیق در یک مولفه می باشند. جهت بررسی پرسشنامه از آزمون آلفای کرونباخ استفاده شد. در ابتدا این عدد معادل ۰,۵۷۳ بود، که با حذف سه عامل فوق به عدد قابل قبول ۰,۷۱۷ می رسد.

طبق یافته های حاصل از روش دلفی، مولفه های حوزه نفوذ، رابطه تکنولوژی و طبیعت و شیوه بهره مندی از طبیعت دارای میانگین پایین و انحراف معیار بالاتری نسبت به سایر مولفه ها می باشد و بایستی از جدول حذف گردند. همچنین دو عامل

جدول شماره ۲. پایایی پرسشنامه

ضریب همبستگی درونی	تعداد سوالات
۰,۷۱۷	۱۹

در نهایت از سه دسته مولفه مورد قبول متخصصین در مطالعه تطبیقی دو رویکرد استفاده می‌گردد.
 ۶- مطالعه تطبیقی رویکرد مبتنی بر بینش اسلامی با رویکرد معاصر در مواجهه با محیط زیست :

جدول شماره ۳. مطالعه تطبیقی دو رویکرد (ماخذ: نگارندگان)

مقیاسه دو رویکرد	رویکرد معاصر در مواجهه با محیط زیست	رویکرد مبتنی بر بینش اسلامی در مواجهه با محیط زیست	معیار مقایسه	
مؤلفه‌ها در حوزه مبانی دو رویکرد	این جهانی (مادی)	الهی	کانون ارزش ذاتی	در دیدگاه اسلام به سبب انتساب آفریده‌ها به خداوند (به سبب آفرینش) تمام پدیده‌ها ارزشی ذاتی پیدا می‌کنند و حقوقی به گردن انسان دارند. و برخلاف دیدگاه این جهانی به صرف منافع انسان و یا منافع مادی دارای ارزش نیستند.
	محدود به انسان، محیط زیست و کلیه اجزای آن	نامتناهی	فراگیری	تعالیم الهی توسط وجود نامتناهی خداوند برای بشر فرستاده شده و مانند تعالیم و قوانین بشر (که خود دارای عقلی محدود است) محدود به این جهان نیست. همچنین امکان خطا و اشتباه در آموزه‌های الهی وجود ندارد.
	همزمان با شروع بحران‌های زیست محیطی (۱۹۷۰ تا امروز)	همزمان با ظهور اسلام	بازه زمانی ظهور رویکرد	تنها چند دهه است که بشر به فکر حفظ محیط زیست افتاده. در حالی که دستورات اسلامی، که بیش از یک هزاره از ظهور آن می‌گذرد، همواره به این مهم پرداخته است.
مؤلفه‌ها در حوزه مصادیق دو رویکرد	در اسناد جهانی متعدد که پیشتر به آنها اشاره شد. برحق بهره‌مندی از محیط زیست برای همه انسان‌ها تاکید شده است.	طبق آیات متعدد همه انسان‌ها حق استفاده از منابع طبیعت را دارند و این حق تکلیف حفظ محیط زیست و عدم تجاوز به حقوق دیگران را به عهده تمام انسان‌ها می‌گذارد	محیط زیست و حق انسان	هر دو دیدگاه بر این حق تاکید نموده‌اند.
	این دیدگاه، که انسان جانشین خدا بر روی زمین است، تمام فعالیت‌ها و امور مربوط به انسان را در ارتباط با طبیعت و سایر پدیده‌ها در بر می‌گیرد و وظیفه‌ای سنگین‌تر از صرفاً حفظ منابع برای نسل‌های آینده و عدم تخریب محیط را بر دوش انسان قرار داده است. در این دیدگاه جامع طبیعت قداست دارد و آموزه‌های الهی در زمینه محیط زیست مانند سایر تعالیم الهی در راستای سیر انسان در مسیر کمال است.	مهمترین هدف جلوگیری از ادامه روند تخریبی که بشر از انقلاب صنعتی در پیش گرفته جهت حفظ محیط زیست و منابع آن برای نسل‌های آینده است.	رابطه انسان و طبیعت	طبیعت به مثابه امری قدسی است. انسان خلیفه‌الله است و تمام مخلوقات برای نسان مسخر شده. و در قبال آن یکی از مسولیت‌های انسان، عمران و آبادانی در زمین است.

موفقه‌ها در حوزه مصادیق دو رویکرد	توسعه	توسعه مسئولانه بر عهده انسان است. ماموریت آبادگری انسان در زمین ۳۸هـود در عین حال عدم آسیب رسانی و فساد در زمین اعراف ۵۶	یکی از اهداف اصلی توسعه پایدار است. به گونه ای که تضمین کننده نیازهای حال بدون به خطر افتادن منابع زیستی برای نسل‌های آینده باشد.	در تعالیم اسلامی هیچ چیز در این جهان پایدار نیست. و همواره بر گذرا بودن این جهان تاکید شده است. از این رو آموزه های اسلام همواره توسعه مسئولانه انسان در محیط زیست، در راستای مسیر کمال، را مورد توجه قرار داده که فراتر از دیدگاه مادی توسعه پایدار در معاهدات بشری است. اما در هر دو رویکرد بر نوعی از توسعه که ضامن حفظ محیط زیست است تاکید شده.
	نظام طبیعت	نظام هستی و آفرینش، بر عدل و توازن استوار است. حفظ این تعادل امری لازم و ضروری است.	تعادل اکولوژیک طبیعت امری لازم جهت بقاء آن می باشد.	تاکید هر دو رویکرد بر حفظ تعادل موجود در طبیعت
	عکس العمل طبیعت در مقابل تغییرات	سنت‌های لایتغیر الهی در برابر تخریب محیط زیست (بیش از ظرفیت خود ترمیمی آن) نابودی، بلایای طبیعی و نزول بلا است	تغییرات بیش از حد باعث تخریب محیط و در نهایت از بین رفتن شرایط زیست انسان و سایر جانداران در زمین خواهد شد	تاکید هر دو رویکرد بر عواقب تخریب محیط زیست
اجزای محیط زیست	زمین	بر عمران و آبادانی انسان در زمین (بدون فساد و تخریب در آن) تاکید دارد.	در معاهدات اصل استفاده غیر زیان بار از سرزمین مطرح شده.	تاکید هر دو رویکرد بر بهره برداری بدور از آسیب و تخریب
	آب	آب دارای جایگاه رفیع و قداست است و آلودن آن به شدت نهی شده.	در معاهدات بر کنترل آلودگی آب و حفظ منابع محدود آب آشامیدنی بشر تاکید شده.	تاکید هر دو رویکرد بر حفظ این ماده حیاتی
	هوا	حق بهره مندی از هوای پاک برای تمام بشریت وجود دارد. لزوم جلوگیری از آلوده کردن آن مورد تاکید است.	لزوم جلوگیری از انتشار آلاینده ها در هوا و پارگی لایه ازن به صورت مکرر در معاهدات مطرح شده است.	تاکید هر دو رویکرد بر جلوگیری از آلودن آن
	گونه‌های گیاهی و جانوری	در آموزه های اسلامی به رعایت حقوق حیوانات پرداخته شده و امتناع از آن کیفر الهی را در پی دارد. همچنین، کاشت درخت در ردیف مقدس ترین کارها شمرده شده و قطع و آسیب رساندن به آن از جمله گناهان بزرگ است.	بر حفظ تنوع زیستی به صورت مکرر تاکید شده.	تاکید هر دو رویکرد بر حفظ جنگل‌ها تاکید آموزه های اسلامی بر رعایت حقوق تمام موجودات زنده. این رویکرد فرا تر از حفظ تنوع زیستی جانداران در معاهدات بشری است.

۷. نتیجه گیری

بر اساس مطالعه تطبیقی این دو رویکرد نتایج زیر حاصل شده است:

در دیدگاه اسلام به سبب انتساب آفریده‌ها به خداوند تمام پدیده‌ها ارزشی ذاتی پیدا می‌کنند و حقوقی به گردن انسان دارند در حالی که در دیدگاه این جهانی منافع انسانی و مادی در اولویت قرار دارند. همچنین تعالیم الهی که توسط وجود نامتناهی خداوند برای بشر فرستاده شده محدود به این جهان و بازه زمانی کوتاه نیست. از این رو برخلاف تعالیم و قراردادهای بشری که تنها چند دهه است در پی حفظ محیط زیست می‌باشد. دستورات اسلام، که بیش از یک هزاره از ظهور آن می‌گذرد، همواره به این مهم پرداخته است. بررسی دیدگاه‌های زیست محیطی اسلام، بیانگر آن است که آموزه‌های اسلام تنها دیدگاه‌های غربی را پوشش می‌دهد، بلکه بررسی‌های دقیق‌تر آن می‌تواند به باز کردن افق‌های جدیدی در جهت تکمیل این نظریات کمک کند. بر خلاف رویکرد بشر معاصر، پروردگار جهان به واسطه علم نامحدود آموزه‌های اسلام را برای بشر فرستاده، و چه بسا در

آینده جنبه‌های دیگری از خطاهای بشر در ارتباط با محیط زیست روشن گردد. همانگونه که امروز به خطای خود در بهره برداری بی‌رویه و مخرب پس از انقلاب صنعتی پی برده است. اگر چه دیدگاه‌های جدید زیست محیطی در غرب به نظریات نسبتاً مشابه با دیدگاه‌های اسلام دست یافته‌اند، اما بی‌توجهی آنها نسبت به اخلاقیات دینی، مخصوصاً اسلام موجب هدر رفتن زمان و توانایی‌های بسیاری شده است. لذا ضرورت دارد این تعالیم مورد مطالعه دقیقتر متخصصان قرار گیرد. در دیدگاه اسلامی عمران و آبادانی زمین به انسان سپرده شده. همچنین انسان در قبال طبیعت و تمام موجودات مسئول است و بهره‌گیری از طبیعت بایستی صرفاً در جهت رفع "نیاز" و پرهیز از هرگونه اسراف صورت پذیرد. تا زمانی که انسان برای طبیعت ارزشی ذاتی قائل نشده و رویکردی منفعت طلبانه نسبت به آن دارد. به صرف قرارداد های مقطعی و حتی مکرر بین المللی نمی‌تواند، بر بحران زیست محیطی امروز غلبه نماید. لذا تاکید بر جهان بینی و رویکرد اسلامی در قبال طبیعت حتی از اجرای احکام اسلام در قبال طبیعت مهمتر به نظر می‌رسد.

منابع:

۱. امیر ارجمند، اردشیر. ۱۳۷۳. *حفاظت از محیط زیست و همبستگی بین‌المللی*. حقوق تحقیقات حقوقی (۵۳): ۳۳۸-۳۳۹ (۱۱۴ صفحه - از ۳۲۳ تا ۴۳۶)
۲. بمانیان، محمدرضا و الهام صالح. ۱۳۹۰. *بررسی ارتباط انسان با طبیعت از منظر معادشناسی در قرآن کریم*. دوفصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان رشت های قرآن کریم ۲ (۵): ۶۱-۷۰
۳. پاک، محمدرضا. ۱۳۸۷. *پارادیم شهرسازی اسلامی، وقف و حفظ محیط زیست*. مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی. اصفهان: دانشگاه اصفهان: ۱۳۳-۱۵۰.
۴. جوادی آملی، عبدالله. ۱۳۸۶. *اسلام و محیط زیست*. قم: انتشارات اسراء.
۵. جوادی آملی، عبدالله. ۱۳۹۱. *مفاتیح الحیات*. قم: انتشارات اسراء.
۶. چراغی، ابراهیم. ۱۳۹۰. *محیط زیست و حقوق آن از منظر قرآن*. بنیاد علوم و معارف اسلامی.
۷. حق شناس، محمد و سید محمدحسین ذاکری. ۱۳۸۷. *جستجوی مفاهیم اخلاق زیست محیطی در آموزه های اسلامی*. اخلاق در علوم و فناوری ۳ (۱): ۲۳-۳۰.
۸. رضایی، پروانه. ۱۳۸۹. *نگاهی به حقوق حیوانات در اخلاق محیط زیست اسلام از منظر نهج البلاغه*. معرفت اخلاقی ۱ (۳): ۱۴۵-۱۵۸.
۹. سخی مطلق، مژگان و منصور پهلوان. ۱۳۹۱. *بررسی مبانی تفسیر قرآن کریم از دیدگاه امام محمد باقر*. مجله پژوهش‌های قرآن و حدیث، سال چهارم و پنجم، شماره یکم، ۱۳۹-۱۶۰.
۱۰. سیمبر، رضا. ۱۳۸۳. *حقوق بشر در چارچوب محیط زیست*. اطلاعات سیاسی - اقتصادی. ۱۸ (۹ و ۱۰): ۱۱۴-۱۰۲.
۱۱. شرقی، عبدالعلی. ۱۳۸۴. *آب و قانونگذاری*. علوم محیطی. (۸): ۷۵-۸۴.
۱۲. عابدی سروسستانی، احمد، منصور شاه ولی، و سیدمصطفی محقق داماد. ۱۳۸۶. *ماهیت و دیدگاه‌های اخلاق زیست محیطی با تأکید بر دیدگاه اسلامی*. فصلنامه ی اخلاق در علوم و فناوری ۲ (۱): ۵۹-۷۲.
۱۳. فیروزی، مهدی. ۱۳۸۴. *مبانی حق بهره‌مندی از محیط زیست سالم در قرآن کریم*. رواق اندیشه (۴۲).
۱۴. فیروزی، مهدی. ۱۳۸۴. *حق بر محیط زیست*. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
۱۵. قاسمی، اعظم. ۱۳۹۰. *دیدگاه های سید حسین نصر درباره بحران محیط زیست و راه حل های آن*. حکمت معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی ۲ (۱): ۸۵-۱۰۳.
۱۶. لوانسانی، احمد. ۱۳۷۲. *کنفرانس بین‌المللی محیط زیست در ریو*. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
۱۷. محمدرزاده رهنی، محمدرضا. ۱۳۸۹. *بررسی مبانی فقهی حفاظت از محیط زیست*. فقه و تاریخ تمدن. ۶ (۲۵): ۱۷۷-۱۹۵.
۱۸. مطهری، مرتضی. ۱۳۷۳. *مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی*. تهران: صدرا ج ۲.
۱۹. مکارم شیرازی، ناصر و احمد علی بابایی. ۱۳۷۹. *تفسیر نمونه*. ج ۹. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۲۰. منزوی، محمد تقی. ۱۳۸۳. *آبرسانی شهری*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

References:

1. Abedi Sarvestani, Ahmad, Mansur Shahvali, and Seyed Mostafa Mohaghegh Damad. 2007. *Environmental ethic vision with emphasis on Islamic vision*. Journal of Ethics in Science and Technology. 2 (1-2): 72-59
2. Amirarjomand, Ardeshir. 1994. *Environmental protection and international solidarity*, Right of law research (53): 388-339
3. Beredy, G.F. 1966. *Comparative Method in Education*. New York: Winston Press.
4. Bemanian, Mohammadreza, and Elham Saleh. 2010. *Investigating the relation between human and nature in holly Quran vision*. Journal of Holly Quran research.2 (5): 61-67.
http://www.sid.ir/fa/VEWSSID/J_pdf/41113900506.pdf. (accessed on 10/8/2014).
5. Cheraghi, Ebrahim. 2011. *Environment and its right in Quran*. Institute of Islamic science.
<http://www.tadabbor.org/?page=article&AID=259> (accessed on 10/8/2013).
6. Firuzi, Mahdi. 2005. *Principles of environmental right in the Holy Quran*. Ravagh Andishe. (42)
<http://www.iska.ir/lecture/1031A.pdf> (accessed on 10/8/2013).
7. Firuzi, Mahdi. 2005. *Right of environment*. Tehran: Jahad daneshgahi.
8. Ghasemi, azam. 2011. *Seyyed Hossein Nasr's views about the environmental crisis and its solutions*. Contemporary Philosophy, Institute of Humanities and Cultural Studies. 2(1): 85-103.
9. Haghshenas, Mohamad and Seyed Mohamadhossein Zakery. 2008. *Investigating environmental ethics in Islamic teachings*. Ethics in Science and Technology 3(1). http://www.iranethics.ir/files/site1/pages/3_jostejuie_mafahim_eslami.pdf (accessed on 10/8/2013).
10. Javadi Amoli Abdollah. 2007. *Islam and environment*. Ghom: Asra.
11. Javadi Amoli Abdollah. 2012. *Mafatih alhayat*. Ghom: Asra.
12. Lavasani, Ahmad. 1993. *International conference on environment in Rio*. Tehran: Political and international investigation institute.
13. Makarem Shirazi, Naser and Ahmad Alibabaie. 2000. *Nemoone*. Volum 9. Tehran: Darolketab Islami.
14. Mohammadzade Rahni. 2014. *Evaluation of environmental jurisprudence*. Jurisprudence and civilization history.6 (25): 195-177.
15. Monzavi, Mohammad Taghi. 2004. *Urban Water Supply*. Tehran: Tehran University.
16. Motahary, Morteza. 1994. *Introduction on Islamic Ideology*. Tehran: Sadra Volum2.
17. Pak, Mohamadreza. 2008. *Islamic urbanism paradigm*. Isfahan: Isfahan University: 133-150
<http://www.isfahan.ir/Dorsapax/userfiles/file/book.pdf> (accessed on 10/8/2014).
18. Patricia. W Birnie and Alan. E Boyle. 1992. *International Law and Environment*. Oxford: Clarendon Press.
19. Rezaee, Parvane. 2010. *Looking at animal rights in Islamic environmental ethics from Nahjalbalaghe vision*.1 (3): 158-145.
20. Richard and Val Routley (1980). *Human Chauvinism and Environmental Ethics*. Eds: Mannison, D., McRobbie, M. A., and Routley, R., Environmental Philosophy, Canberra: Australian National University, Research School of Social Sciences. pp. 112-142.
21. Routley, Richard. 1980. *Human Chauvinism and Environmental Ethics in: Mannison*. Eds: D., McRobbie, M. A., and Routley, R. Environmental Philosophy, Canberra: Australian National University, Research School of Social Sciences.

22. Sakhimotlagh, Mojgan and Mansur Pahlavan. 2012. *Investigating Quran from Imam Mohamad Bagher vision*. Journal of the Quran and Hadith, 45, No 1, 160-139.
<http://www.maarefquran.org/files/pdf/21469.pdf>
(accessed on 10/8/2013).
23. Simbor, Reza. 2009. *Human rights in invironmental vision*. Political- economic information. 18 (9&10): 102-114.
24. SharghiT Abdolali. 2005. *Water and Legislation*. Environmental scinece. (8): 75-84.
http://www.sid.ir/fa/VEWSSID/J_pdf/77113840808.pdf (accessed on 10/8/2013).
25. Wilson A. 1995. Easter Island: *Learning from the past*. EBN (4-5): 12-16

Archive of SID

